

*Ontucht in Amersfoort Prostitutiebeleid van 1856 tot 1911**

door Th.M. WIJNTJES

In de 19de eeuw werd in seksuele aangelegenheden gehandeld volgens een dubbele moraal. Uit medisch oogpunt vond men het wenselijk dat mannen hun lust bevredigden, ongeacht hun burgerlijke staat. Maar vrouwen moesten als maagd het huwelijk ingaan en voor hun huwelijk werden ze geacht onwetend te zijn van seksuele zaken. Daar werd dan ook niet of alleen in zeer bedekte termen over gesproken.¹ Vrouwen hadden een beperkte bewegingsvrijheid, ongetrouwde vrouwen werden toen net zo beschermd als islamitische meisjes tegenwoordig. Voor een man zonder partner of met een partner die aan zijn wensen niet kon of wilde voldoen – omdat er nog nauwelijks deugdelijke voorbehoedsmiddelen waren zal dat laatste ook vaak voorgekomen zijn – was betaalde liefde in feite de enige mogelijkheid die openstond voor bevrediging van zijn geslachtsdrift. Vermogende mannen konden er een privé-maitresse op nahouden en liepen weinig risico. Maar de minder fortuinlijke broeders waren aangewezen op vrouwen die in bordelen, meestal verhullend aangeduid als huizen van ontucht of publieke huizen, of bij zich thuis reeksen klanten ontvingen.

Prostituees werden beschouwd als besmettingsbronnen van venerische ziekten, de toenmalige benaming van seksueel overdraagbare aandoeningen. De gevaarlijkste was syfilis, een destijds nog niet goed behandelbare kwaal die ook de nakomelingen van de daarmee besmette personen bedreigde. Het was dit gezondheidsprobleem dat de stedelijke bestuurders bezighield, het prostitutievraagstuk was bij uitstek een stadsprobleem. De 19de-eeuwse politiek was er op gericht door het instellen van registratie en medisch onderzoek van prostituees, samen reglementering genoemd, de bezoekende mannen zoveel mogelijk te beschermen. Want de politici – via beperkt kiesrecht gekozen uit de hogere middenstand – waren wel realistisch genoeg om in te zien dat het ‘noodzakelijk kwaad’ van de bordelen niet kon worden uitgeroeid.² Dat gold zeker in een garnizoensstad als Amersfoort met een disproportioneel aantal ongehuwde jonge mannen. Het lagere militaire personeel was zelfs niet gerechtigd te trouwen.³

De verordening op de prostitutie Sinds de Franse bezetters in 1811 ook in Nederland het Franse Wetboek van Strafrecht invoerden was prostitutie alleen in bordelen toegestaan, thuiswerkende zelfstandige prostituees werden buiten de

wet gesteld en als clandestien beschouwd. De prostituees moesten zich laten registreren en zich aan periodiek medisch onderzoek onderwerpen. Ook na de Franse tijd bleven die regels van kracht, de lokale overheid moest zorgen voor de uitvoering ervan door reglementen daarvoor op te stellen, maar de meeste gemeenten waren daar erg laks mee. Amersfoort vormde daarop geen uitzondering. Pas toen in 1851 een nieuwe gemeentewet van kracht werd die de gemeenten verplichtte te zorgen voor openbare orde, zedelijkheid en gezondheid, gaf de gemeenteraad van Amersfoort de raadscommissie voor de wetgeving opdracht een reglement op de prostitutie op te stellen.⁴ Dat het Ministerie van Oorlog en de garnizoenscommandant van de stad een toename van geslachtsziekten onder de militairen hadden vastgesteld en daarom herhaaldelijk hadden aangedrongen op het uitvaardigen van zo'n reglement, had daartoe zeker bijgedragen.

Het reglement op de prostitutie had kunnen worden opgenomen in het nieuwe politiereglement, waaraan de commissie ook werkte. Maar de raadscommissie wilde liever een afzonderlijk reglement, omdat dat politiereglement 'uit de aard der zaak, meer in ieders handen zal komen'.⁵ Discretie was gewenst bij dit gevoelige onderwerp, de discussies over de ontwerp-verordening vonden dan ook consequent achter gesloten deuren plaats. Uit die discussies komt naar voren dat de vroede vaders liever hadden dat mannen prostitutie bedreven dan dat ze zich overgaven aan solo-sex of homoseksuele handelingen. Al waren deze woorden nog onbekend, de daarmee aangeduide bezigheden natuurlijk niet. De belangen van de vrouwen die als prostituee hun brood verdienden waren geen punt van aandacht. Des te bezorgder waren de heren over de reputatie van de cliënteel. Daarom schrapten ze een bepaling in het ontwerp die had kunnen leiden tot het oproepen van bordeelbezoekers als getuige van overtredingen begaan in dat bordeel.

In 1856 nam de gemeenteraad van Amersfoort de Verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen aan. Deze verordening telde 33 artikelen, het laatste daarvan was een opsomming van de straffen die op overtreding ervan stonden. De verordening bepaalde dat iemand die een bordeel wilde beginnen daarvoor schriftelijk een vergunning moest aanvragen bij Burgemeester en Wethouders. Als hij die kreeg mocht hij uitsluitend vrouwen in dienst hebben die door de commissaris van politie waren opgenomen in het Register voor publieke vrouwen. Een geregistreerde vrouw kreeg een door de commissaris afgegeven en van een handtekening voorzien boekje met haar personalia. Dat moest ze altijd kunnen tonen en daarin werd de uitslag van de verplichte periodieke medische keuring aangetekend. De registratie gebeurde op initiatief van de commissaris, maar als een vrouw meende ten onrechte in het register te zijn opgenomen kon ze klagen bij Burgemeester en Wethouders, die de bevoegdheid hadden de registratie ongedaan te maken – na consultatie van de commissaris, die zo toch het laatste woord had.⁶ Buiten de bordelen was prostitutie niet toegestaan; wafel-

en poffertjeskramen op de kermis werden beschouwd als potentiële gelegenheden voor het bedrijven van ontucht en stonden onder streng toezicht. Voor maintainees, vrouwen die in ruil voor verleende seksuele diensten door een man werden onderhouden zonder met hem gehuwd te zijn of met hem samen te wonen, werd een uitzondering gemaakt. Omdat die hun gunsten slechts aan één man verleenden leverden ze geen gevaar voor de gezondheid op. De prostituees mochten niet bij open ramen of deuren rondhangen om de aandacht van voorbijgangers te trekken, kortom geen aanstoot geven door hun gedrag. De bordelen moesten 's nachts gesloten zijn, minderjarigen mochten er niet in worden toegelaten. Voor het medisch toezicht op de prostituees werd op stadskosten een keuringsarts aangesteld. Als deze bij een prostituee een geslachtsziekte constateerde moest hij haar boekje innemen en ze kreeg het pas terug als ze na behandeling genezen was verklaard. Zonder boekje mocht er niet gewerkt worden.⁷

Andere ideeën over prostitutie In de decennia na 1856 veranderden de opvattingen over prostitutie langzamerhand. Orthodoxe protestanten keurden prostitutie af en uitten hun onvrede over de rol van de overheid als gelegenhedsgiver zoals ze dat noemden. De prostitutie zelf veranderde ook, de bedrijven werden zakelijker opgezet en maakten veelvuldig gebruik van buitenlandse, vooral Duitse, vrouwen. In Amersfoort werden meer dan elders rekestes ingediend – het protestmiddel bij uitstek voor burgers zonder kiesrecht – tegen de vestiging van bordelen, vaak werden die rekestes opgesteld en georganiseerd door clubs die aanstuurden op het verbieden van bordelen. Eén van de belangrijkste clubs was de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie van ds. Hendrik Pierson (1834-1923). Prostitutie was volgens deze vereniging een individueel probleem dat door gedragsverandering moest worden opgelost. Het idee dat mannen tot elke prijs hun driften moesten kunnen bevredigen was achterhaald, kuisheid voor mannen én vrouwen was het nieuwe parool. De NVP probeerde met pamfletten en meetings (de prostitutiebestrijders hadden een voorkeur voor deze Engelse term, het idee voor een dergelijke vereniging kwam trouwens ook uit Engeland) de publieke opinie te beïnvloeden. De Nederlandsche Middernachtzending Vereeniging ging meer de straat op en hinderde de uitoefening van 's werelds oudste beroep door te posten bij verdachte huizen en de bezoekers ervan aan te spreken. Er vlogen ook wel eens stenen door de ruiten, zodat de bordeelbazen om politiebescherming moesten vragen. De vakbeweging vroeg vooral aandacht voor prostitutie als maatschappelijk probleem. Het waren de heersende ongelijkheid en de sociale misstanden die vrouwen tot prostitutie dreven. De vrouwenbeweging liet haar damesimago varen, gaf blijk van verontwaardiging over de vernederingen en de onvrijheid van de prostituees en probeerde op praktische wijze verlichting in hun zware bestaan te brengen. De feministen wezen de artsen op de rol van de man in het overdragen van geslachtsziekten, de achteloos-

heid van de mannen was de oorzaak van het lijden van vrouwen en kinderen. De artsen raakten verdeeld in twee kampen: sommigen wezen in dramatische bewoordingen op de gevaren van syfilis als volksziekte en zagen alleen heil in medicalisering van het prostitutieprobleem, waarmee ze bedoelden: meer en strengere verplichte keuringen. Anderen verloren het vertrouwen in het nut van medische keuringen nadat ze kennis hadden genomen van de resultaten van het toen actuele 'moderne' statistische onderzoek waardoor de betrouwbaarheid van de keuringen gerelativeerd werd. Deze artsen kozen de kant van de prostitutiebestrijders.

Aletta Jacobs en Victor Carel Gerritsen In Amersfoort werden vroeger dan elders, al vanaf 1881, door Victor Carel Gerritsen (1850-1905) pogingen gedaan om de gemeenteraad te bewegen de verordening op de prostitutie af te schaffen en bordelen te verbieden. Gerritsen werkte als manager van de graan- en fouragehandel van zijn vader in Amersfoort en hield zich aanvankelijk alleen in zijn vrije tijd met politiek bezig. Zijn strijd tegen de verordening voerde hij samen met Aletta Jacobs (1854-1929), de eerste vrouwelijke arts in Nederland.

In haar *Herinneringen* (1924) heeft Aletta Jacobs haar relatie met Gerritsen beschreven. Het begin ervan laat zich lezen als Vadertje Langbeen, een Amerikaanse meisjesboek over een jonge vrouw die door een geheime weldoener in staat wordt gesteld aan een college te studeren, dan ontdekt dat hij een leeftijdgenoot is en uiteindelijk met hem trouwt. Zulke relaties bestonden echt. Aletta's studie werd weliswaar niet door Gerritsen betaald, maar hij was lange tijd haar attente bewonderaar, hij stuurde felicitatiebrieven bij haar examens, informeerde naar haar gezondheid toen ze maandenlang ziek lag als gevolg van tyfus, was aanwezig bij haar promotie en voorzag haar van introducties voor een studiebezoek aan Londen na haar promotie, en dat allemaal zonder dat ze ooit met elkaar kennis gemaakt hadden.

Al tijdens haar studietijd in Groningen had Aletta bij haar bezoeken aan het plaatselijke ziekenhuis een doodzieke prostituee leren kennen. Meretrix stond er op haar kaart, een woord dat Aletta niet kende, en het woordenboek met de vertaling 'publieke vrouw' hielp haar ook niet verder. Ze was daarna een keer getuige van de vernederende ruwe manier waarop prostituees aan een geneeskundig onderzoek werden onderworpen. Het raakte haar emotioneel diep, maar nog steeds zonder dat ze wist wat die vrouwen misdaan hadden. Het studiebezoek aan Londen in 1879 was ook wat dat betreft een keerpunt in haar leven, ze maakte daar kennis met allerlei nieuwe sociale en wetenschappelijke ideeën. Via Gerritsens relaties kwam ze in contact met de arts dr. Charles Drysdale, die haar alles kon en ook wilde vertellen wat ze over prostitutie wilde weten. Ze werkte in Londense kinder- en vrouwenhospitalen en kwam tot het inzicht dat sociale misstanden de voedingsbodem van de prostitutie waren. Ze bezocht bijeenkom-

sten van de gematigd socialistische Fabian Society, woonde vergaderingen over vrouwenkiesrecht bij, stelde zich op de hoogte van de ideeën van de Neo-Malthusiaanse Bond over geboorteregeling en volgde met belangstelling de arbeidersvergaderingen. Terug in Nederland zocht ze manieren om deze nieuwe kennis toe te passen. Ze begon in Amsterdam een eigen praktijk waar ze vooral vrouwen en kinderen behandelde, veel aandacht besteedde aan voorlichting over gezinsplanning en voorbehoedsmiddelen aan arbeidersvrouwen verschafte. Ze schreef talloze artikelen over het prostitutievraagstuk, waarin ze compassie combineerde met een hoge morele standaard.⁸ Een van haar karakteristieke uitspraken was 'dat nog nooit iemand door onbevredigde geslachtsdrift ziek was geworden'.⁹ Deze pioniersarbeid bezorgde haar naast bewonderaars ook veel vijanden.

Ook in haar persoonlijk leven was Aletta een voorloper. Toen ze uit Londen was teruggekeerd wilde Gerritsen haar ontmoeten. Nadat haar vader daarvoor toestemming had gegeven – Gerritsen respecteerde de gangbare etiquette – vond de kennismaking begin 1880 plaats. Gerritsen was de eerste en lange tijd de enige Nederlander met wie ze vrijuit kon praten over de zaken die haar bezighielden, schreef Aletta aan het eind van haar leven. Ze werden dan ook na een tijdje goede vrienden. Gerritsen werd de eerste voorzitter van de in 1881 opgerichte Neo-Malthusiaanse Bond. Hij maakte in datzelfde jaar ook zijn debuut als gemeenteraadslid in Amersfoort, waarover hierna meer. In 1884 ging Aletta een vrij huwelijk met hem aan, tegenwoordig zou dat een lat-relatie genoemd worden. In 1886 verhuisde Gerritsen van Amersfoort naar Amsterdam en richtte daar met Aletta's hulp een huis in. Aletta wilde niet trouwen, en ze durfde het ook niet aan ongetrouwd met Gerritsen te gaan samenwonen, uit vrees zichzelf het werken onmogelijk te maken. Het feit dat ze zelfstandig een artspraktijk hield, en zeker de manier waarop ze dat deed, riep al weerstand genoeg op. Ze gingen wel samen op vakantie. Omdat Aletta een kind wilde maakten ze in 1892 toch de gang naar het stadhuis, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat beiden hun economische onafhankelijkheid behielden. In hun gezamenlijk huis had ieder zijn eigen vertrekken en ze verdeelden zorgvuldig de kosten van het huishouden. Dat het vurig gewenste kind een dag na de geboorte door een medische fout overleed was een groot drama voor Aletta, die zelf vele bevallingen met goede afloop had geleid.

Gerritsen was achtereenvolgens nog lid van de gemeenteraad van Amsterdam en Tweede-Kamerlid. In 1905 overleed hij betrekkelijk jong aan maag- en leverkanker. Aletta zette zich daarna nog jarenlang actief in voor vrouwen- en vredeszaken en bereisde daarvoor de halve wereld.¹⁰

Het afschaffen van de verordening Gerritsen werd in 1881 tussentijds in de gemeenteraad van Amersfoort gekozen en verbijsterde iedereen met zijn eerste optreden: bij het behandelen van de begroting deed hij, toen de post van de

Aletta Jacobs.

Victor Carel Gerritsen.

wedde van de arts belast met de medische keuring van prostituees aan de orde was, het voorstel de verordening op de prostitutie in te trekken. Om dit toe te lichten schreef hij een brochure over de juridische en medische aspecten van de prostitutie. 'Daartoe verschaftte ik hem alle medische gegevens, en samen bespraken wij de sociale en morele argumenten die tegen de reglementering waren aan te voeren', schreef Aletta.¹⁴ De tijd bleek nog niet rijp, geen van de raadsleden steunde Gerritsen. De enige vooruitgang was dat het voorstel in het openbaar werd behandeld en niet achter gesloten deuren. In 1884 deed Gerritsen nogmaals een poging, op verzoek van en in samenwerking met burgemeester jhr. mr. T.J.A. van Asch van Wijck, die de verordening op morele gronden veroordeelde maar zelf geen actie kon ondernemen. Het was een soort monsterverbond, deze samenwerking tussen een vrijdenkende aanhanger van een Fabian-achtig socialisme als Gerritsen en een prominente orthodoxe protestant als de latere anti-revolutionaire minister van koloniën Van Asch van Wijck. Gerritsen diende een ontwerp in voor een nieuwe verordening waarin de rechten van prostituees gewaarborgd werden en die het stelsel van vergunningen afschafte. Van Asch van Wijck en hij haalden samen Pierson naar Amersfoort om de raadsleden in een besloten bijeenkomst te onderhouden over het prostitutievraagstuk. Het baatte niet, ook dit voorstel haalde het niet. Wel gaf de liberaal H.W.A. van den Wall Bake blijk van sympathie voor de ideeën over de rechten van prostituees, het opvallendste aspect van dit voorstel. Kort na dit debacle gaf Gerritsen, ook weer tussentijds, het raadslidmaatschap op. Hij was te vooruitstrevend voor het

Amersfoort van die tijd. Volgens Aletta had hij daar ook een slechte naam door zijn contacten met Multatuli, die hij naar Amersfoort haalde voor een lezing en toen bij zich liet logeren. Voor geen van zijn voorstellen had hij steun weten te verwerven, maar hem komt in ieder geval de eer toe het vraagstuk van de prostitutie in Amersfoort op de politieke agenda geplaatst te hebben. Overigens was al in 1884 het laatste legale bordeel in Amersfoort opgeheven.

Omstreeks 1890 werd de verordening door juridische fijnslipperij ontkracht. Toen ontdekte de overheid, na uitspraken van de Hoge Raad in heel andere kwesties, dat de verordening in 1856 niet conform de geldende regels was aangenomen, en dat het daardoor onmogelijk was overtreders ervan gerechtelijk te vervolgen. Na lang aandringen van verschillende kanten presenteerde de raadscommissie die met deze kwestie was belast in 1893 een voorstel om de verordening in te trekken en het houden van bordelen te verbieden. De raad wijdde er nog een paar emotionele debatten aan, waarin de veranderde opvattingen over prostitutie en medisch toezicht duidelijk doorklonken. De arts dr. P. Groeneboom, raadslid en later wethouder, had vooral oog voor de volksgezondheid en betoonde zich een felle tegenstander van de intrekking van de verordening, omdat daardoor ook de keuring zou verdwijnen. De al genoemde liberaal Van den Wall Bake stelde als compromis voor het houden van bordelen te verbieden maar de medische keuring in stand te houden. Daar stemde de raad mee in, met alleen de stem van Groeneboom tegen. Het medische toezicht op prostituees werd op vrijwillige basis voortgezet, want het bordeelverbod betekende natuurlijk niet dat er geen prostitutie meer was. Maar er werd nauwelijks gebruik van gemaakt en een jaar later werd het afgeschaft. Amersfoort was niet de eerste gemeente met een bordeelverbod, maar hoorde wel tot de voorhoede. Landelijk werd het houden van bordelen pas in 1911 verboden.

Van den Wall Bake was een leeftijdgenoot van Gerritsen. De andere raadsleden waren aanzienlijk ouder, dat lijkt meer bepalend voor hun stellingname te zijn geweest dan hun godsdienstige of politieke opvattingen. De raadsdebatten over het bordeelverbod waren, in tegenstelling tot die over het instellen van reglementering in 1856, openbaar. Er was nauwelijks begrip voor die ene keer dat de deuren even voor overleg gesloten werden. Verslagen van de raadszittingen verschenen sinds 1884 als bijlage bij het *Utrechtsch Dagblad* en waren voor iedereen te lezen, wat voor sommige sprekers overigens wel een reden was om zich enigszins in te houden.

Prostitutie in de praktijk Zolang de verordening van kracht was, tussen 1856 en 1893, had iemand die een bordeel wilde beginnen daarvoor schriftelijke toestemming van Burgemeester en Wethouders nodig. De commissaris van politie, die belast was met het toezicht op de naleving van de verordening, moest adviseren over de verlening van die vergunning. De correspondentie die deze proce-

ture met zich meebracht is grotendeels bewaard gebleven. Maar er zijn ook nog gegevens over een latere periode, want tussen 1893 en 1911 werden diverse malen enquêtes georganiseerd om de effectiviteit van de lokale bordeelverboden te peilen. Samen zijn dit de belangrijkste bronnen voor een beeld van de prostitutie in Amersfoort van 1856 tot 1911.¹²

Het aantal bordelen De bestuurders van Amersfoort gaven herhaaldelijk hun mening te kennen over het noodzakelijke aantal publieke huizen. In 1850, dus nog voor het invoeren van de verordening, schreef de commissaris van politie aan Burgemeester en Wethouders dat er maar één publiek huis in Amersfoort was, namelijk dat van E. Troost alias Bet de Vuist, en dat er geen behoefte bestond aan meerdere huizen. Want toen er nog een tweede huis was, dat van Marietje Geurtsen-van Nieuwenhuizen, was er steeds ruzie en deden zich onaangenaamheden voor 'welke hoofdzakelijk voortsporen uit neringzucht en het deserteren van de publieke vrouwen van het eene naar het andere huis, hetgeen niet kan worden tegengegaan, omdat ter dezer stede gene reglementen op de publieke huizen in werking zijn.'¹³ In 1858 werd een aanvraag voor een nieuw bordeel afgewezen met het argument dat Troost na de dood van zijn vrouw de zaak had voortgezet, en dat bij meer publieke huizen moeilijkheden te verwachten waren.¹⁴ Toen Troost stopte met de nering en er dus geen publiek huis meer was, gaf dat deze commissaris de verzuchting in de pen 'dat bij aldien in dit noodzakelijk kwaad niet voorzien wordt, er al spoedig, vooral van de zijde van het garnizoen, klagten zullen worden aangeheven.'¹⁵ De weduwe De Goede-Wiggenraad kreeg daarom in 1861 een vergunning om het bedrijf in het pand van Troost voort te zetten. In 1867 vroeg dezelfde vrouw, inmiddels hertrouwd en nu Monné-Wiggenraad geheten, opnieuw een vergunning aan. Haar oude bedrijf was overgenomen door Overman en zijn vrouw, bovendien was in 1866 aan Van Hertzberg vergunning verleend voor een publiek huis aan het Lievevrouwekerkhof. Maar de markt was klaarblijkelijk nog niet verzadigd, want nu schreef de commissaris – een nieuwe, sinds kort in functie – dat een derde publiek huis in een gemeente van 14.000 zielen met een groot garnizoen niet te veel geacht mocht worden. Dit temeer omdat in het laatst opgerichte huis door ruzie met de meiden en armoedige omstandigheden maar één of hoogstens twee vrouwen waren, zodat het totaal aantal publieke vrouwen drie à vier bedroeg. Vrouw Monné kreeg uiteindelijk vergunning voor een huis aan de Breestraat.¹⁶

Sinds 1881 exploiteerde Richard Wortmann met vergunning een bordeel op Westsingel E 46, genaamd *In den Duitschen Keizer*. In 1889 hield de Commissaris des Konings in Utrecht een enquête naar de omvang van de prostitutie. In Amersfoort bleek sinds 1884 geen bordeel meer te zijn, er waren evenmin café-chantants en bierhuizen met bedienende meisjes, plaatsen die als bordeel werden beschouwd.¹⁷ Dit antwoord is vermoedelijk niet geheel juist. De vergunning van

Wortmanns verloofde Marie Grothe voor *In den Deutschen Keizer* was inderdaad begin 1885 ingetrokken. Het uithangbord was zelfs al voor 1883 onder dwang weggehaald, maar het bleef toch onder die naam als bordeel bekend en het is zeer de vraag of het bedrijf inderdaad gesloten werd. Dit bordeel werd in verband gebracht met vrouwenhandel, het diende volgens het antwoord op de enquête als doorgangshuis voor prostituees die in Duitsland werden geworven en daarna in Harderwijk gingen werken in een ander bordeel van Wortmann. Harderwijk was tot in het buitenland berucht wegens prostitutie. Dat hield verband met het daar gevestigde koloniaal depot, een kazerne van waaruit militairen naar de koloniën werden uitgezonden. Dat de werkzaamheden op de Westsingel illegaal werden voortgezet lijkt te waarschijnlijker omdat de inmiddels met Wortmann getrouwde Marie Grothe er in 1886 opnieuw een vergunning voor aanvroeg. Die kreeg ze, mits ze een ander pand betrof. Er werd echter geen overeenstemming over een nieuwe lokatie bereikt.

Na 1884 zijn diverse aanvragen van buiten Amersfoort gedaan voor het beginnen van een bordeel. Niemand kreeg een vergunning, hoewel commissaris van politie Dammers voorstander was van een goed gecontroleerd bordeel om zo de clandestiene prostitutie beter tegen te kunnen gaan.¹⁸ In 1893 vestigde Wortmann een bordeel aan de Kamp, *Zur Neuen Welt* geheten, een zogenaamd Münchener café. Het verzet van de buurt daartegen bracht de raad ertoe eindelijk vaart te zetten achter het bordeelverbod. Wortmann pakte toen zijn biezen. In 1908 werd er weer een enquête gehouden, nu vanwege het Rijksbureau tot het verzamelen van gegevens 'omtrent den z.g. handel in vrouwen en meisjes.' Het antwoord daarop vermeldt een quasi logement aan de Kamp 72, gedreven door George Laun en zijn vrouw Theresia Lange, beiden uit Duitsland afkomstig. Het huis werd beschouwd als een clandestien bordeel, er verbleven steeds één of meer vrouwen onder het mom van huishoudster, linnenmeid of dienstbode. In 1909 was dat nog steeds een verdacht huis, met altijd drie als prostituee beschouwde inwonende vrouwen.¹⁹

De lokalisering van de prostitutie Al in 1856 vond de gemeenteraad het onwenselijk dat er publieke huizen werden gevestigd in de buurt van kazernes of in de meer aanzienlijke buurten.²⁰ In de praktijk is dat ook niet gebeurd. De raad had geen bezwaar tegen exploitatie van bordelen op bestaande lokaties, maar zag liever geen bordelen op nieuwe adressen. Zo zijn twee panden aantoonbaar lang in gebruik geweest als bordeel, namelijk Wijk E no. 342 en Wijk F no. 98 (zie voor de preciese ligging de kaart).

Het eerste pand, Wijk E no. 342, werd eenmaal nader aangeduid als gelegen nabij de Lievevrouwetoren (1867), waarschijnlijk aan de Breestraat. In het stratenregister van 1900, dat na vernummering van de panden werd opgesteld, komt deze aanduiding niet voor, zodat het pand niet exact gelokaliseerd kan worden.

De Kamp circa 1890.

Hier dreven (o.a.) Marietje Geurtsen-van Nieuwenhuizen, H.L.Monné, M. van der Welk-Stoop en N. Bieving een bordeel.

Het tweede pand, Wijk F no. 98, werd in 1861 *In den Vergulden Tijger* genoemd, in 1867 *De Schenkan*. Het lag op de hoek van de (niet meer bestaande) Paternosterstraat en de Lievevrouwestraat.²¹ Op dit adres werkten: E.Troost, Wed. C.C.M. de Goede-Wiggenraad, P.C. Overman-Fenners en J.H. Overman, M.C. van der Welk-Stoop en J.W.M. Rees-Mörs.

Nog vijf andere panden dienden een tijd lang als bordeel, twee met vergunning: Lievevrouwekerkhof Wijk F no. 120 en Westsingel Wijk E no. 46, en drie illegaal: Kamp Wijk C no. 76 Zur Neuen Welt, Kamp 72 en Scherbierstraat Wijk A no. 301. Voor Westsingel E 46 (Singel Wijk E no. 46) werd later de vergunning ingetrokken. Voor de Kleine Koppelwal werd wel vergunning gegeven, maar die werd niet gebruikt. Voor Hof-hoek Vijverstraat, Muurhuizen tussen Bloemendaalse Binnenpoort en Nieuwe Weg, Muurhuizen bij de Nieuwe Weg, Havik, Hellestraat, Vismarkt, bouwterrein tussen Molensteeg en Sint-Jorisstraat, Scherbierstraat, Langestraat en Kamp Wijk C no. 50 werd geen vergunning verleend, om uiteenlopende redenen, soms na verzet van omwonenden of scholen.²² De vergunning voor de Soesterstraatweg werd geweigerd omdat politietoezicht buiten de bebouwde kom bezwaarlijk was.

Karakterisering van de bordeelhouders Uit de brieven die aspirant-bordeelhouders (voor de lijst van bordeelhouders zie *Bijlage I*) aan B & W stuurden kan een beeld worden gevormd van een aantal van hen. Het houden van een bordeel behoorde niet tot de bezigheden waarmee men aanzien verwierf, maar uit sommige brieven die voor 1870 geschreven zijn spreekt wel een zekere mate van zelfbewustzijn, trots zelfs over het feit dat men op nette wijze de kost verdiende. Marietje Geurtsen-van Nieuwenhuizen beschouwde zichzelf als een eerzaam houdster van een huis van plezier.²³ Vrouw Troost, van fatsoenlijke afkomst en niet voor het vak van bordeelhoudster voorbestemd, wilde 'met eere door de wereld komen en voor haar talrijk gezin strijden'.²⁴ Anderen hadden er meer moeite mee. Driessen zag door zijn handicap (doofheid) geen andere mogelijkheid dan het houden van een publiek huis, maar schaamde zich wel voor zijn familie.²⁵ Vrouw Wiggenraad verdiende als alleenstaande moeder met tegenzin op deze wijze haar brood omdat ze geen andere uitweg zag.²⁶ Ook nadat ze was hertrouwd met H.L. Monné hield ze haar twijfels. Monné probeerde als diligencehouder aan de kost te komen, maar toen dat niet lukte, viel hij terug op de oude professie van zijn vrouw. Zij zelf stapte uit het bedrijf toen ze ernstig ziek werd en koos voor haar kerkelijke plichten.²⁷

Wortmann en zijn vrouw in de jaren '80 zijn geheel andere types, geen sociaal misdeelden maar calculerende zakenmensen met bordelen in verschillende plaatsen. Ze benaderden B & W in goed geformuleerde brieven met zakelijke argumenten. Ze hadden de betere klanten op het oog, het bordeel in de Kamp was opgezet voor militairen vanaf de rang van onderofficier.²⁸ Ze onderhielden contacten met Duitsland en werden verdacht van vrouwenhandel. De anti-prostitutie beweging beschouwde hen daarom als het kwaad in persoon en liet niet na hen voortdurend op de huid te zitten. Ook andere aanvragers van een vergunning behoorden tot deze zakelijke categorie, bijvoorbeeld de bordeelhouders van elders die naar Amersfoort wilden komen. Over de illegaal opererende Bieving zijn te weinig gegevens voorhanden, maar ook hij lijkt wel eerder tot de zakelijke bordeelhouders behoord te hebben.

Publieke vrouwen Over de vrouwen die in de bordelen werkten verschaften de documenten uit het Dossier Prostitutie nauwelijks informatie, er zijn meer gegevens over de periode tussen de intrekking van de Verordening en het nationale bordeelverbod. Sommige vrouwelijke bordeelhouders zijn eerder zelf prostituee geweest, bijvoorbeeld Auguste Paashaus-Witten uit Rotterdam, die overigens geen vergunning kreeg al had de commissaris niets meer op haar aan te merken. Van P.C. Fenners en M.C. Stoopman is bekend dat ze ooit gearresteerd of veroordeeld zijn wegens onzedelijkheid. Vóór 1893 wordt slechts één prostituee met name genoemd, namelijk Anna Hulder uit Saarlouis.

Er wordt in 19de-eeuwse bronnen over prostitutie vaak melding gemaakt van

'Duitse kelnerinnen' die verkapte prostituees waren. Anna Hulder is daarvan een concreet voorbeeld, zij was door bemiddeling van Frau Kestermann, tegen wie in 1884 in Duitsland een proces wegens vrouwenhandel liep, bij Wortmann terechtgekomen. Ze dacht een baan als kelnerin in Holland te hebben aangenomen, maar bleek in een bordeel geplaatst te zijn en had geen geld om naar huis terug te gaan.²⁹ *Het Maandblad*, het orgaan van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie, staat vol met verhalen van misleide vrouwen. Soms werden zelfs hun eigen kleren afgenomen en konden ze het bordeel niet fatsoenlijk gekleed verlaten. Het concept-reglement van Gerritsen bevatte daar een bepaling over. Een rekest van de Amersfoortse afdeling van Het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium aan de gemeenteraad vestigde er de aandacht op dat het vooral 'jonge meisjes uit de werkende stand' waren die door de verlokking van het schijnbaar gemakkelijke luxe leven in de bordelen bedreigd werden.³⁰

In 1896 meldde de garnizoenscommandant aan de burgemeester dat een aantal van zijn mannen besmet was geraakt met een geslachtsziekte. Zij hadden allen dezelfde vrouw bezocht, een zekere Alida. Het bleek te gaan om Alida de Jong, die sinds haar scheiding geen beste reputatie had, samenwoonde met Bertha Eijkelenberg in een slop aan de Westsingel en daar clandestiene prostitutie bedreef. Die laatste toevoeging was overbodig, alle prostitutie was sinds 1893 clandestien.³¹

In 1909 wilde het Ministerie van Justitie weten hoeveel prostituees er in Amersfoort werkten. De burgemeester liet dat uitzoeken en kreeg een lijst met tien namen, en de mededeling dat het logement van Laun aan de Kamp 72 altijd drie vrouwen huisvestte die er van verdacht werden voor hem als prostituee te werken. Het volgende jaar leverde de politie een lijst met de mutaties die er op Kamp 72 hadden plaatsgevonden (zie voor beide lijsten *Bijlage II*). Het valt op dat de meeste vrijgevestigde prostituees uit Amersfoort zelf afkomstig waren. Op één na waren allen ouder dan 21, sommigen waren al vrij oud, één zelfs boven de zeventig! Het gesticht waarin ze werd opgenomen zal dan ook wel een oudeliedenhuus geweest zijn. De Kamp had Duitse meisjes in dienst, dat bordeel werkte kennelijk met de al vermelde Duitse kelnerinnen.³²

In de stukken is soms sprake van aantallen prostituees per bordeel. Dat varieerde van een à twee in 1861 tot vier à vijf in 1871.³³ Wortmann wilde in 1881 een à twee meisjes houden.³⁴

De arts die met de verplichte keuring belast was bracht in het Jaarverslag van de gemeente rapport uit van zijn werkzaamheden onder het hoofd Medische Politie. Aanvankelijk werden daarin slechts de gevallen van syfilis en andere geslachtsziekten gemeld. In 1870 trad er een nieuwe arts in dienst. Deze noemde het aantal vrouwen dat in het register was ingeschreven, dus niet alleen de

prostituees die in bordelen werkten. De jaren 1870 en 1871 waren topjaren, met 13 prostituees, waarvan vier in bordelen en negen vrijgevestigde.³⁵ Mogelijk hangt deze stijging samen met de economische crisis van die jaren of met de Frans-Duitse oorlog, die in Nederland tot mobilisatie leidde. Van 1872 tot 1890 schommelde het aantal volgens de Jaarverslagen tussen vier en tien.

In 1888 rapporteerde op verzoek van de Geneeskundige Inspectie de al eerder vermelde commissaris Dammers de aantallen in- en uitgescheven prostituees van 1877 tot 1888. Het aantal mutaties was het hoogst in 1882-1884, liefst 33 in 1884. Deze Dammers had uitgesproken ideeën over prostitutie, hij trad er zeer streng tegen op en ging er prat op dat er in de korte tijd sinds zijn aantreden al vijf clandestiene prostituees naar elders vertrokken waren.³⁶ De politie werkte in zijn tijd samen met 'instellingen tot wier werkkring het redden van gevallen en het bevorderen van zedelijkheid behoort', blijkens het antwoord op de enquête die de Commissaris des Konings in Utrecht in 1889 hield over de prostitutie in de jaren 1881 tot 1889. Uit het antwoord van Amersfoort blijkt verder dat het aantal in bordelen werkende prostituees steeg van negen in 1882 tot 14 in 1884; daarna waren er officieel geen bordelen meer. Het aantal vrijgevestigden bleef volgens deze bron, behoudens een uitschieter van negen in 1887, tot 1889 gemiddeld twee à drie.³⁷ Blijkens de jaarverslagen was dat in 1890 nog steeds zo, in 1892 was er nog een, maar toen was de verordening in feite niet meer in werking. Tegelijkertijd steeg het aantal klachten over clandestiene prostitutie.

Toen in augustus 1893 het verplichte medisch onderzoek vervangen werd door vrijwillige keuring waren weer vijf à zeven vrouwen ingeschreven.³⁸ Aanvankelijk steeg het maandelijks aantal visitaties, om daarna geleidelijk weer te dalen tot het oude aantal in september 1894.³⁹ Toen werd de keuring helemaal afgeschaft. Het is niet duidelijk om hoeveel vrouwen het op dat moment ging, want het aantal visitaties per maand was niet meer aan voorschrift gebonden. Sommige vrouwen werden wel zestien keer onderzocht, anderen slechts éénmaal.⁴⁰ In 1909 telde de politie tien vrijgevestigde prostituees, zoals hier boven bleek, plus nog drie in het logement van Laun. Dat is in overeenstemming met het landelijke beeld, 454 van de 1870 in dat jaar getelde prostituees bleken in een bordeel te werken, ongeveer een kwart van het totaal.⁴¹

Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat de prostitutie in Amersfoort nooit erg grootschalig is geweest. Er waren lange tijd een à twee bordelen, en in totaal zelden meer dan tien prostituees. Wel was het verloop aanzienlijk, tussen 1881 en 1884 bijvoorbeeld werden niet minder dan 33 prostituees ingeschreven en 34 uitgeschreven. Maar dat waren uitzonderlijke jaren. De omvang van de clandestiene prostitutie, waar in de Jaarverslagen regelmatig over geklaagd werd, kan niet bij benadering worden aangegeven. De indruk is dat er flinke schommelingen in optraden, afhankelijk onder andere van het overheidsbeleid. De jaarlijkse

kermis trok gelegenhedenprostitutie van onbekende omvang aan, wafel- en pofertjeskramen werden dan ook nauwlettend in de gaten gehouden.

Nabeschouwing De reglementering van de prostitutie kwam tot stand als een zaak van mannen voor mannen, waarbij bescherming van mannen tegen ziekmakende slechte vrouwen voorop stond. Socialisten en feministen draaiden na verloop van tijd de rollen om, niet de mannen waren slachtoffer van vrouwenlijsten, maar de vrouwen van mannenlusten. Progressieve socialisten en orthodoxe protestanten dreven hun zin door, politici en artsen die uit zorg voor de volksgezondheid de reglementering wilden behouden verloren het pleit. Door de exploitatie van prostitutie buiten de wet te stellen raakte de overheid de greep erop kwijt.

In de loop van de jaren '80 van de 20ste eeuw bleek de politiek dat te hebben ingezien. De trend was al een paar decennia meer gericht op het beheersbaar houden van problemen als drugsverslaving en aids door erkenning en eventueel medicalisering ervan, en niet door ontkenning en stigmatisering. Zo moest ook de prostitutie worden aangepakt, vonden de niet-confessionele partijen. De confessionele partijen hielden echter vast aan hun oude standpunt. In 1991-92 leek de opheffing van het bordeelverbod onder handbereik, maar uiteindelijk vergde dat ongeveer evenveel tijd als de instelling ervan. Na lange voorbereidingen en uitvoerige debatten nam de Tweede Kamer in 1992 de wet aan die het exploiteren van bordelen een legale basis gaf. Daarna nam de Eerste Kamer zeer ruim de tijd voor de behandeling ervan, zodat de wet pas op 1 oktober 2000 van kracht zal worden. Wie in de materie van de prostitutie thuis is en de debatten enigszins gevolgd heeft, zal een gevoel van *déjà vu* niet hebben kunnen onderdrukken. 'Ik pleit niet voor het najagen van de illusie dat je het bordeelverbod voor honderd procent kunt handhaven', zei CDA-senator en oud-minister van justitie Ernst Hirsch Ballin in een interview met *NRC-Handelsblad* op 2 juli 1997, 'maar als het niet lukt om het verbod in zijn geheel te handhaven, is dat nog geen reden om voor de prostitutie dan maar een wettelijk kader te bedenken.' En over het gedogen van de exploitatie van prostitutiebedrijven tijdens zijn ministerschap: 'Ik heb nooit de illusie gehad dat ik alle kwaad kon uitroeien.' De uitvoering van de wet wordt aan de gemeenten overgelaten, de rechtsongelijkheid die daarvan het gevolg zal zijn wordt op de koop toegenomen. Burgemeesters zouden het recht moeten krijgen bordeelhouders aan een antecedentenonderzoek te onderwerpen, volgens Hirsch Ballins opvolgster, D66-minister van justitie Winnie Sorgdrager, op diezelfde aan prostitutie gewijde pagina van *NRC-Handelsblad*. Het was in de 19de eeuw allemaal niet anders.

Een ander bericht op diezelfde pagina meldt dat de gemeente Amsterdam (circa 5000 prostituees) sinds 1996, vooruitlopend op de wettelijke regeling, onder andere de volgende eisen stelt bij het verlenen van een vergunning voor een bordeel:

- De vestiging van een bordeel mag niet in strijd zijn met het bestemmingsplan van de gemeente.
- De bordeelhouders moeten een geschiktheidsverklaring aanvragen bij de Stedelijke Woningdienst.
- De aanvrager moet een huur- of eigendomsovereenkomst van het pand kunnen overleggen.
- De prostituee mag niet jonger zijn dan achttien jaar.
- Er mag geen onaanvaardbare overlast zijn door parkeren, muziek, duidelijke reclame.
- De prostituee moet zich geregeld medisch laten onderzoeken.
- De prostituee mag niet op het raam tikken, dansen in de vitrine, of 'anderzins een voorstelling geven van erotisch-pornografische aard'.

Natuurlijk zijn deze regels tendentiekus geciteerd, er zijn ook wel wat meer eigentijdse bepalingen over condoomgebruik, veiligheid en hygiëne, maar dit lijkt toch wel erg veel op de 19de-eeuwse verordeningen. Alleen voor de commissaris van politie is geen rol meer weggelegd. Een belangrijk verschil met toen is, dat de stem van de prostituee nu (soms) ook gehoord wordt, er is zelfs een hoerenvakbond. Op 6 maart 1993 publiceerde *NRC-Handelsblad* een interview met een paar prostituees onder de kop: 'Het is toch nooit de carrière die je moeder voor je droomt'. Ze toonden weinig vertrouwen in de wet, waren van mening dat deze vooral de exploitanten zal begunstigen en vreesden. toename van de vrouwenhandel. Het aantal zelfbewuste Nederlandse prostituees valt in het niet vergeleken bij de hordes meisjes uit de armste landen ter wereld, die onder valse voorwendsels naar de vetpotten van Europa worden gelokt, of domweg voor een habbekrats gekocht. Zullen deze nieuwe misstanden het uitgangspunt worden voor een volgende ronde in het debat over de prostitutie?

LIJST VAN BORDEELHOUDERS

- **Willem Nicolaas Bieving** werd er in 1881 door de commissaris van politie van verdacht gelegenheid te geven tot het plegen van ontucht in zijn huis aan de Breestraat. In 1886 werd hij aangehouden wegens het zonder vergunning houden van een publiek huis in de Scherbierstraat. Naar aanleiding daarvan ontstond discussie over de geldigheid van de verordening, wat er toe leidde dat deze in feite buiten gebruik werd gesteld. Later in dat jaar werd hem vergunning geweigerd voor een publiek huis in de Scherbierstraat, Wijk A no. 301.⁴²
- **P. Driessen**, houder van een publiek huis te Zwolle, verzocht in 1850 vergunning om zijn bedrijf naar Amersfoort te verplaatsen. Geboren op 11-5-1811 te Amsterdam, waar hij tot de dood van zijn vrouw een pandjeshuis had aan de Eglantiersgracht. Zijn doofheid maakte het hem onmogelijk die zaak alleen voort

te zetten, hij zag geen andere mogelijkheid om in het levensonderhoud van zijn drie jonge kinderen te voorzien dan door het houden van een publiek huis, wat hij overigens met tegenzin deed. Terug naar Amsterdam wilde hij niet, want hij was van fatsoenlijke afkomst en had daar nog familie. Het verzoek werd van de hand gewezen.⁴³ Er was toen nog geen verordening, dus strikt genomen was het nog niet mogelijk een vergunning aan te vragen. Blijkbaar was het wel de gewoonte.

- **Petronella Catharina Fenners**, echtgenote van Johannes Hendrik Overman, kreeg in 1866 toestemming voor het vestigen van een bordeel in het pand Wijk F no. 98. In 1868 verzocht Overman de vergunning van zijn vrouw (nu Venners gespeld) aan hem over te dragen, aangezien zij zich in arrest bevond. Hoewel Overman bekend stond als drinker, veroorzaakte hij nooit overlast. De omwonenden hadden hem liever dan Monné, de vorige uitbater van het etablissement die een slechte reputatie had, zie bij Monné en Wiggenraad. Overman kreeg de vergunning. In 1869 is hij vertrokken.⁴⁴

- **Marietje of Martje Geurtsen van Nieuwenhuizen** had al voor 1850 een publiek huis op de Breestraat. In een ongedateerde brief klaagde ze dat een bordeelhoudster uit de Donkere Straat in Utrecht, zekere juffrouw Johan, haar het brood uit de mond wilde stoten door een bordeel te vestigen in *Het Witte Paard*, eigendom van Willem Muis.⁴⁵

- **Marie Grothe** zie Wortmann.

- **A.G. van Hertzberg** vroeg in 1866 patent voor een nachthuis om in zijn huis aan het Lievevrouwekerkhof Wijk F no. 120 's nachts te kunnen tappen. Hij kreeg die vergunning inderdaad.⁴⁶ Zijn nering werd geen publiek huis genoemd, maar werd kennelijk wel als zodanig beschouwd, gezien de opname van zijn aanvraag in het Dossier Prostitutie. De grenzen tussen publiek huis en tapperij zijn niet scherp.

- **J.G. Kroesmier**, Boterstraat te Utrecht, verzocht in 1858 een bordeel 'in de fatsoendelijke klasse' te mogen vestigen, maar het verzoek werd afgewezen.⁴⁷

- **Theresia Fernandine Aloysin**⁴⁸ **Maria Lange**, geboren te Münster 11-2-1868, kwam met haar man George Gustav Lange op 16-10-1906 uit Amsterdam naar Amersfoort en hield daar met hem een logement.

- **George Gustav Laun**, geboren 6-3-1860 in Kelsterbach, kwam op 16-10-1906 uit Amsterdam naar Amersfoort, hield samen met zijn vrouw Theresia Lange een logement op Kamp 72 dat verdacht werd van illegale prostitutie.⁴⁹

- **Hendrikus Lambertus Monné** trouwde op 11-10-1865 met C.C.M. Wiggenraad en hield samen met haar op verschillende lokaties een bordeel tot 1868. Zie verder bij Wiggenraad.

- **Henriette van Oss-Turksma**, Nes 20 te Amsterdam, wilde in 1886 een publiek huis beginnen. De aanvraag zou pas in behandeling worden genomen als ze een geschikt pand had gevonden.⁵⁰

- **Johannes Hendrik Overman** zie P.C. Fenners of Venners.
- **Johanna Auguste Paashaus-Witten**, Oppert 169 te Rotterdam, sinds 9-1-1888 gehuwd met C.Paashaus, had een verleden als prostituee. Deed sinds 1888 pogingen in Amersfoort een bordeel te beginnen. Een aanvraag voor een pand in de Langestraat werd van de hand gewezen, ook Westsingel E 46 werd geweigerd, evenals Kamp Wijk C no. 50 en Soesterstraatweg G. 261a, de beide laatste na acties van de bewoners.⁵¹
- **Wed. J.W.M. Rees-Mörs**, Rokin A no. 420 te Amsterdam, vroeg in 1871 vergunning voor een bordeel in het pand Wijk F no. 98, eigendom van meester-timmerman Van Doornik. Zij kreeg die vergunning, op voorwaarde dat artikel 13 van de Verordening (niet rondhangen in open deuren en ramen en op straat voor het huis) strikt zou worden nageleefd.⁵²
- **Maria Catharina Stoopman**, echtgenote van Jacobus Ludovicus van der Welk, wonende Sint-Jorissteeg D 73 bij de Kalverstraat in Amsterdam, verzocht in 1868 een bordeel te mogen beginnen in het zojuist door Monné ontruimde pand aan de Breestraat. Hoewel ze door het Provinciaal Gerechtshof in Zuid-Holland op 10-4-1849 veroordeeld was tot twee jaar wegens een vergrijp tegen de zeden, kreeg ze die vergunning. Maar ze maakte er geen gebruik van omdat de eigenaar van het pand weigerde het te laten herstellen. Een tijdje later vroeg ze vergunning voor het door Overman verlaten pand Wijk F no. 98. De buurt verzettede zich tegen dat bordeel, en B & W zouden liever vestiging op een andere plek zien. De commissaris van politie achtte dat onmogelijk en drong op spoed aan. Uiteindelijk kreeg ze de vergunning, zij het onder strikte voorwaarden.⁵³
- **E. Troost alias Bet de Vuist** en haar man hielden een oordeel in het pand Wijk F no. 98, genaamd *In den Vergulden Tijger*. Vrouw Troost verzocht in 1856 om uitbreiding van haar tapvergunning, haar man herhaalde dat begin 1857 nog eens, maar het verzoek is kennelijk niet gehonoreerd. Na de dood van Vrouw Troost werd het bedrijf voortgezet door haar man. In 1861 blijkt Troost het bedrijf na 25 jaar te hebben opgeheven en iets anders te zijn begonnen. Dat betekent dat het bordeel sinds ca 1836 had gefunctioneerd.⁵⁴
- **Arnold Veckes** te Deventer vroeg in 1885 toestemming voor een bordeel aan de Muurhuizen bij de Nieuweweg. B & W informeerden bij de commissaris van politie of hij wel genaturaliseerd was. De plaats werd ongeschikt geacht. De aanvraag is vermoedelijk afgewezen.⁵⁵
- **Catharina Cornelia Margaretha Wiggenraad**, weduwe van Anthonie de Goede, begon in 1861 een bordeel in *In den Vergulden Tijger* (Wijk F no. 98) waar eerder Troost zijn zaak had gehad. Op 11-10-1865 is ze gehuwd met Hendrikus Lambertus Monné, die de diligenciedienst op Amsterdam wilde overnemen. Als hij de daarvoor benodigde vergunning kreeg, wilde hij intrekking van de bordeelvergunning van zijn echtgenote. Kennelijk is dat ook gebeurd, maar al in 1867 bleken de zaken zo slecht te gaan dat Vrouw Monné opnieuw vergunning

vroeg om in een ander pand een bordeel te beginnen. Het voorstel voor een pand op de hoek Hof-Vijverstraat werd afgewezen, daarna probeerde Monné zijn oude pand weer te huren, dat nu De Schenkkan werd genoemd. De buurt verzette zich daar tegen, hij had bij zijn vorige verblijf in dat pand veel overlast veroorzaakt. Toen vroeg zijn vrouw toestemming voor een pand aan de Muurhuizen, Wijk F no. 531. Ook hier verzette de buurt zich, en het verzoek werd afgewezen. Herhaald dringend verzoek had evenmin resultaat. Tenslotte kreeg ze vergunning voor een pand op de Breestraat nabij de Onze Lieve Vrouwetoren, Wijk E no. 342. In februari 1868 vroeg Monné de vergunning van zijn vrouw te mogen overnemen, aangezien ze ernstig ziek was en haar kerkelijke plichten wilde vervullen. Dat werd hem toegestaan, nadat de commissaris van politie hem had onderhouden over zijn frequente dronkenschap en de ruzies met zijn vrouw en de inwonende prostituees. Op 21-2-1868 is Vrouw Monné overleden. Eind juli 1868 liet de commissaris B & W weten dat Monné zijn bordeel had opgeheven en de stad had verlaten.⁵⁶

• **(Arnold) Richard Wortmann**, soms **Wörthmann**, Westsingel E 46 te Amersfoort, kreeg in 1881 vergunning voor een bordeel in dat pand, bekend als *Zum Deutschen Kaiser* of *In den Deutschen Keizer*. In 1884 werd de vergunning overgedragen aan zijn verloofde Marie Grothe, maar het volgend jaar werd hij weer ingetrokken omdat ze zich elders had gevestigd. In 1886 verzocht Marie Grothe, die nu gehuwd was met Wortmann, vanuit Harderwijk opnieuw om vergunning voor een bordeel. Daartegen bestond geen principieel bezwaar, maar er volgde een langdurige correspondentie over al dan niet geschikte panden. In dat jaar werd de naam van Wortmann in verband gebracht met een proces in Duitsland betreffende vrouwenhandel. Wortmanns reputatie in Amersfoort was echter goed. Afgewezen werden achtereenvolgens de panden Havik Wijk F no. 449 en Hellestraat Wijk E no. 139-40, een pand aan de Kleine Koppelwal Wijk F no. 111 werd goedgekeurd maar ketste af op de exorbitante aankoopprijs, afgewezen werden daarna Vischmarkt Wijk F no. 124 en een bouwterrein in het plantsoen tussen Sint-Jorisstraat en Molensteeg. Er was ook veel verzet uit de bevolking, ten dele georganiseerd door anti-prostitutie organisaties. In 1893 deed Wortmann vanuit Zwolle nogmaals een poging een bordeel te vestigen, nu in de Kamp Wijk C no. 76, *Zur Neuen Welt* geheten. Dat veroorzaakte groot tumult en leidde tot rekesten aan de gemeenteraad. Kort voordat in augustus 1893 het bordeelverbod van kracht werd, vertrok Wortmann uit Amersfoort, maar er zijn aanwijzingen dat hij illegaal toch zijn werkzaamheden in heeft voortgezet.⁵⁷

LIJST VAN PUBLIEKE VROUWEN

- In 1884:⁵⁸
  1. **Anna Hulder** uit Saarlouis, werkte voor Wortmann in *In den Deutschen Keizer*.
- In 1896:⁵⁹
  1. **Alida de Jong**, geb. 14-1-1874 te Heerenveen, gescheiden van Christoffel Edouw(?) Bakker, in het slop aan de Westsingel samenwonend met
  2. **Bertha Eijkelenburg**, geb. 2-1-1868 te Amersfoort.
- In 1909:⁶⁰
  1. **Cornelia Jansen**, geb. 19-4-1871 te Amersfoort.
  2. **Jannetje Jansen**, geb. 25-10-1878 te Leusden.
  3. **Grietje de Hoop**, geb. 24-1-1883 te Amersfoort.
  4. **Fenna de Man**, geb. 23-12-1887 te Amersfoort.
  5. **Johanna Geertruida Elizabeth van Empelen**, geb. 27-1-1889 te Amersfoort.
  6. **Maria Catharina van Koot**, geb. 12-4-1862 te Amersfoort.
  7. **Hendrika van Raekel**, geb. 11-6-1889 te Amersfoort.
  8. **Petronella Geertruida Leeuwenkamp**, geb. 11-1-1884 te Bussum.
  9. **Elizabeth van Esveld**, geb. 27-9-1837 te Stoutenburg. Marginale aantekening: opgenomen in gesticht.
  10. **Johanna Reijdel**, geb. 30-9-1864 te Doesburg.

Lijst van mutaties in het bordeel aan de Kamp 72 in 1909-1910:⁶¹

- a. **Maria Huberdina Immendorf** is op 20-12-1910 vertrokken en heeft zich als kapster gevestigd op Soesterweg 31.
- b. **Elizabeth Stevens** is op 27-3-1910 vertrokken naar Amsterdam, Binnenamstel 18.
- c. **Maria Hartman** is op 14-5-1909 vertrokken naar Amsterdam, Oudezijdsachterburgwal 71.
- d. **Margaretha Vlek**, geb. 10-5-1878 te Voorweide (Duitsland) heeft zich komende uit Amsterdam op 30-8-1909 gevestigd op Kamp 72 en is op 23-3-1910 teruggegaan naar Duitsland.
- e. **Cornelia Gerrits**, geb. 21-5-1880 te Weert heeft zich komende uit Utrecht op 7-5-1909 gevestigd op Kamp 72. Ambtshalve afgeschreven met de volkstelling. Verder logeert (sinds een week voor dagtekening van het stuk op 25-6-1910, dus sinds 18-6-1910) op Kamp 72 **Anna Elas**, geb. 7-6-1884 te Hamburg, zij gaat terug naar Duitsland.

NOTEN

* Hierbij wil ik dr. D.J. Noordam van de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit Leiden danken voor de suggestie dit onderzoek uit te voeren en voor zijn adviezen en bijstand. Het personeel van de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort ben ik zeer erkentelijk voor hun gastvrijheid en hulp tijdens mijn onderzoek in 1991-92 en bij latere bezoeken.

1. Aletta Jacobs, *Herinneringen*. Nijmegen 1978' (eerste druk: Amsterdam 1924. 181.

2. Aletta Jacobs 181: "Het woord 'prostitutie' mocht in behoorlijk gezelschap niet worden genoemd. (...) En als ik een enkele maal de voldoening mocht smaken, dat een man bereid bleek over dit onderwerp een ernstig gesprek met mij te voeren, moest ik altijd weer uit den mond van zoo'n ter zake kundige vernemen: 'Prostitutie is een noodzakelijk kwaad, dat sedert onheugelijke tijden heeft bestaan en nooit kan worden uitgeroeid.'"

3. Voor achtergrondinformatie over het prostitutievraagstuk in de 19de eeuw verwijs ik naar D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889' & 'idem, II. 1889-1912'. In: *Leids Jaarboekje* 84 (1992), 150-181 & 86 (1994), 149-168; D.J. Noordam, 'Getuigen, redden en bestrijden. De ontwikkeling van de ideologie op het terrein van de zedelijkheid, 1811-1911'. In: *Theoretische Geschiedenis* 23 (1996), 494-518; Annet Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie, 1850-1990*. Amsterdam 1993, in het bijzonder hoofdstuk 2; Petra de Vries,

Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen of de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911. Amsterdam 1997. (Dissertatie UvA); Martin

Bossenbroek & Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de 19de eeuw*. Amsterdam 1998, zie ook de bespreking hiervan door Ruud van den Berg in *Holland* 31 (1999), 405-6.

4. De gang van zaken in Amersfoort is op grond van archiefmateriaal gedetailleerd beschreven in Th.M. Wijntjes & D.J. Noordam, 'Het bemoeilijken van het kwaad. De prostitutie in Amersfoort tussen 1856 en 1911: van regulering tot bordelverbod' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, 231-260. Om het notenapparaat niet al te zeer te belasten verwijs ik naar dat artikel voor de vindplaatsen.

5. Dossier Prostitutie, Memorie van toelichting op de ontwerp-Verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen (1856). Zie voor uitleg van Dossier Prostitutie noot 12.

6. In 1889 zette de burgemeester van Amersfoort, in antwoord op een enquête van de Commissaris des Konings in Utrecht, nog eens de procedure uiteen. Vermoedelijk was hij geïnstrueerd door de toenmalige commissaris van politie, de zeer actieve Dammers, die altijd geconsulteerd werd bij prostitutie-aangelegenheden en misschien wel zelf het enquêteformulier had ingevuld. Na de verwijzing naar het desbetreffende artikel van de Verordening staat er: "Echter wordt niet ingeschreven, dan nadat zeer duidelijk gebleken is dat iemand zich aan prostitutie overgeeft. Wanneer de geprostitueerde zelve niet erkent zich aan prostitutie over

te geven, dan geschiedt de inschrijving op verklaring van personen, die erkennen met haar ontucht te hebben gepleegd. Dit doet zich uitsluitend voor bij militairen, die na in het hospitaal te zijn opgenomen, aldaar mededeelen van wie zij naar hunne meening de ziekte hebben gekregen, waarvan dan door den dirigeerende officier kennis wordt gegeven aan den Commissaris van politie." Archief Gemeentebestuur 1811-1945, 03.052 nr 3202, burgemeester aan Commissaris des Konings van Utrecht, ingevuld enquêteformulier, geretourneerd op 28-2-1889. Deze handelwijze was in 1863 door de inspecteur van de geneeskundige dienst van de landmacht aan de garnizoenen voorgeschreven. Zie hiervoor het interview met Petra de Vries over haar proefschrift *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* (zie noot 1) in het blad van de Universiteit van Amsterdam, *Folia* 37, 6 juni 1997, 11.

7. De complete tekst van de Verordening staat als bijlage afgedrukt bij het in noot 4 genoemde artikel.

8. Aletta Jacobs. 33-4; 39-41; 48; 56; 74 & 87; hoofdstuk III: 'Mijn verblijf te Londen', 58-65; hoofdstuk IV: 'De eerste jaren van mijn praktijk', 66-78. hoofdstuk IX: 'Het Prostitutievraagstuk', 180-196; hoofdstuk X: 'Mijn verbond met Carel Victor Gerritsen', 197-249.

9. Aletta Jacobs. 188.

10. Bossenbroek & Kompagnie. 188. Voor het optreden van Gerritsen in Amersfoort zie E.M.C. van Enk, C.V. Gerritsen, Gemeenteraadslid van Amersfoort 1881-1885, typoscript berustend in Gemeentearchief Amersfoort.

11. Aletta Jacobs. 200 & 207.

12. In het begin van de 20ste eeuw is deze correspondentie met andere bescheiden uit het Archief van het gemeentebestuur betreffende de prostitutie tot een boek gebonden, het Dossier Prostitutie, wat mijn onderzoek zeer vergemakkelijkte. Veranderde inzichten over archiefbeheer hebben ertoe geleid dat het dossier sinds kort weer uit elkaar is genomen, de onderdelen zijn teruggeplaatst in hun oorspronkelijke verband. Het was ondoenlijk van alle stukken het nieuwe signalement te geven, daarom zijn de verwijzingen naar Dossier Prostitutie gehandhaafd. De brieven zijn met behulp van de computer-inventaris op datum te vinden onder Archief Gemeentebestuur 1811-1945, correspondentie. Een aantal losse stukken is ondergebracht in dossiers, rubriek 03.052, nrs. 3200-3206 (trefwoord prostitutie).

13. Dossier Prostitutie, commissaris van politie (hierna: CP) aan B & W 10-11-1850 n.a.v. aanvraag P. Driessen.

14. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 15-9-1858 n.a.v. aanvraag van J.G. Kroesmijer.

15. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 2-3-1861 n.a.v. aanvraag van C.C.M. Wiggenraad.

16. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 18-1-1867 n.a.v. afgewezen aanvraag van C.C.M. Monné-Wiggenraad.

17. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr 3202, burgemeester aan Commissaris des Konings van Utrecht, ingevuld enquêteformulier, geretourneerd op 28-2-1889.

18. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 21-1-1891 n.a.v. aanvraag A. Paashauss-Witten.

19. Archief Gemeentebestuur 1811-1945

03.052 nr 3202, CP aan burgemeester naar aanleiding van enquête van het Rijksbureau tot het verzamelen van gegevens 'omtrent den z.g. handel in vrouwen en meisjes,' 27-12-1908; Rapport van Gerhardus van der Horst, rechercheur van politie te Amersfoort aan burgemeester 9-3-1909 n.a.v. verzoek van het Ministerie van Justitie om opgave van het aantal prostituees 8-3-1909.

20. Dossier Prostitutie, Memorie van toelichting bij de ontwerp-Verordening op de huizen van ontucht en de publieke vrouwen, art.9. Ook elders huldigde de overheid die mening, zie Bossenbroek & Kompagnie. 62. Alle gegevens voor het volgende zijn ontleend aan de bundel aanvragen voor vergunningen in het Dossier Prostitutie, waarnaar bij *Bijlage I* in detail zal worden verwezen.

21. De ligging van dit pand werd achtereenvolgens opgegeven als: hoek Krankeledenstraat – Paternostersteegje (1861), hoek Paternostersteeg – Langegracht (1869), hoek Langegracht – Paternosterstraatje (1869), Breestraat – hoek Paternostersteeg (1871). Dat zijn dus de vier hoeken van het niet meer bestaande straatje dat de Breestraat met de Langegracht verbond. Toch ging het vermoedelijk steeds om hetzelfde huis, namelijk het pand op de hoek van de Paternosterstraat en de Lievevrouwestraat. Dat is het adres dat in het stratenregister van 1900 voor het pand Wijk F no. 98 wordt opgegeven en dat klopt ook het best met de vermelding aan de Langegracht. De Krankeledenstraat moet op een vergissing berusten, evenals de Breestraat.

22. Bijvoorbeeld: Dossier Prostitutie, Bewoners van de Langegracht aan B & W

10-2-1867; Bewoners van het Havik aan B & W (4-7-1886); C.J. v.d.Nagel, hoofd van een school voor jongens uit den gegoeden stand, aan B & W 5-7-1886.

23. Dossier Prostitutie, Marietje van Nieuwenhuizen aan B & W, ongedateerd.

24. Dossier Prostitutie, Vrouw Troost aan B & W 17-12-1856 (getekend met kruisje).

25. Dossier Prostitutie, P. Driessen aan B & W 11-11-1850.

26. Dossier Prostitutie, C.C.M. Wiggenraad aan B & W 20-2-1861. Ze schreef daarin: "doordat het mijn onmogelijk is als vrouw alleen zijnde met mijn kinderen anders aan het brood te komen – want de blaam van het parlement schijnt niet uitgewist bij mijn te kunnen worden, en benadeelt mijn in alle andere voornemens, zoo dat ik genoodzaakt ben, tot dit vak mijn te moeten begeben, om aan het onderhoud voor de mijne als moeder alleen te moeten komen. Daar mijn belooft is, bij de afschijding van het parlement, dat er voor een andere gelegenheid zouden gezorgd worden tot verrigting van die affaire, en tot nog toe hier van verstoken ben, zoo ben ik genoodzaakt die affaire dan in dat huis te verrigten in de paternostersteeg, woonachtig geweest door Troost het welk mijn gansch niet aanstaat ..."

27. Dossier Prostitutie, H.L. Monné aan B & W 12-2-1868.

28. *Het Maandblad* 15 (1893) 67-8. In 1895 observeerde de Middernachtzending echter dat het bordeel bezocht werd door militairen van allerlei rang, in het bijzonder door juist opgekomen miliciens. Dossier Prostitutie, Afd. Amersfoort van de Nederlandsche Middernachtzending aan B & W 5-1-1895.

29. Dossier Prostitutie, Inspecteur van politie, namens de CP, aan B & W 26-6-1886 met afschrift van de brief van de Statsanwalt van Bochum van 19-1-1884 en het antwoord daarop van de CP van 23-1-1884.
30. Dossier Prostitutie, Afd. Amersfoort van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium aan Gemeenteraad 17-3-1893.
31. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr.3205, Garnizoenscommandant aan burgemeester Amersfoort 22-2-1896; Inspecteur van politie aan burgemeester 25-2-1896.
32. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr.3202, Rapport van Gerhardus van der Horst, rechercheur van politie te Amersfoort aan burgemeester 9-3-1909 n.a.v. verzoek van het Ministerie van Justitie om opgave van het aantal prostituees 8-3-1909; Opgave van veranderingen in Kamp 72 door CP aan burgemeester Amersfoort 25-6-1910 op verzoek van de burgemeester.
33. Dossier Prostitutie, C.C.M. Wiggenraad aan B & W 20-4-1860: 1 à 2; idem 20-2-1861: 3 à 4; CP aan B & W 18-1-1867 n.a.v. aanvraag van C.C.M. Monné-Wiggenraad: 3 à 4; J.W.M. Rees-Mörs aan B & W 14-4-1871: 4 à 5.
34. Dossier Prostitutie, Wortmann aan B & W 12-1-1881.
35. Jaarverslag 1870, 1871.
36. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr 3202, CP aan burgemeester inzake verzoek van Geneeskundige adjunct-inspecteur van Gelderland-Utrecht aan burgemeester Amersfoort, 2-5-1888. In 1882 en 1883 9 in- en 8 uitgeschreven, in 1884 15 in- en 18 uitgeschreven.
37. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr 3202, burgemeester aan Commissaris des Konings van Utrecht, ingevuld enquêteformulier, geretourneerd op 28-2-1889.
38. Jaarverslagen 1890, 1892, 1893.
39. Dossier Prostitutie, Rapport van H.W.E. Morren aan B & W 25-9-1894: september 1893 30, oktober 1893 83, november 1893 95, in september 1894 nog 35.
40. Dossier Prostitutie, Nader rapport van Morren aan B & W 1-10-1894.
41. Bossenbroek & Kompagnie. 255.
42. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 18-1-1881; Ambtenaar Openbaar Ministerie aan burgemeester 2-6-1886; burgemeester aan O.M. 7-6-1886 (de zaak moest op 9 juni voorkomen); W.N. Bieving aan B & W 14-8-1886; B & W aan Bieving 16-8-1886.
43. Dossier Prostitutie, P.Driessen aan B & W 31-10-1850; idem 11-11-1850; CP aan B & W 10-11-1850. Zie ook: B.J. Kam, *Meretrix en medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900*. Zwolle 1983. (Dissertatie Nijmegen). 40, 151 & 154. In 1849 werd P. Driessen vermeld als tapper in *De Gouden Leeuw* in de Goudstraat; in 1851 is hij vertrokken, volgens het bevolkingsregister naar Leeuwarden, volgens de politie naar Amsterdam.
44. Dossier Prostitutie, B & W aan P.C. Overman-Fenners 23-7-1866; Overman aan B & W, ongedateerd, behandeld in vergadering 14-2-1868; CP aan B & W 16-2-1868; B & W aan Overman 17 of 18-2-1868; Omwonenden van *De Schenkkan* aan B & W 10-2-1867; Kerkbestuur der R.K.

- Parochie van O.L.V.-Hemelvaart aan B & W 28-1-1869; Bewoners van Wijk F aan B & W 29-1-1869; M.C. van der Welk-Stoopman aan B & W 25-9-1869.
45. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 10-11-1850; Marietje van Nieuwenhuizen aan B & W, ongedateerd (het eerste document in het dossier).
46. Dossier Prostitutie, A.G. van Hertzberg aan B & W 2-10-1866; B & W aan Hertzberg 8-10-1866.
47. Dossier Prostitutie, J.G. Kroesmier aan B & W 1-9-1858; CP aan B & W 15-9-1858; B & W aan Kroesmier 20-9-1858.
48. Moeilijk leesbaar, overgeschreven als Magnin in het op het rapport gebaseerde definitieve antwoord op de enquête.
49. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr 3202, rapport commissaris van politie aan burgemeester naar aanleiding van de enquête van het Rijksbureau tot het verzamelen van gegevens omtrent 'den z.g. handel in vrouwen en meisjes,' 27-12-1908.
50. Dossier Prostitutie, H. van Oss-Turksma aan B & W 28-10-1886; B & W aan Van Oss-Turksma 2-11-1886.
51. Deze correspondentie is niet compleet; aanwezig waren in Dossier Prostitutie: B & W aan CP 31-1-1888 n.a.v. verzoek van A. Witten; A. Paashaus-Witten aan B & W 19-1-1891; CP aan B & W 21-1-1891 (met huwelijksdatum); B & W aan Paashaus-Witten 26-1-1891; Paashaus-Witten aan B & W 3-2-1891; B & W aan Paashaus-Witten 23-2-1891; Bewoners Kamp aan B & W 23-2-1891; Paashaus-Witten aan B & W 23-3-1891; CP aan B & W 27-3-1891; Adres bewoners Soesterstraatweg aan B & W 1-4-1891; B & W aan Paashaus-Witten 6-4-1891.
52. Dossier Prostitutie, Wed. J.W.M. Rees-Mörs aan B & W 14-4-1871; B & W aan Rees-Mörs 24-4-1871.
53. Dossier Prostitutie, M. van der Welk-Stoopman aan B & W 28-7-1868; Politie van Amsterdam aan CP Amersfoort 31-7-1868; CP aan B & W 3-8-1868; B & W aan Van der Welk-Stoopman 3-8-1868; Van der Welk-Stoopman aan B & W 7-8-1868; Van der Welk-Stoopman aan B & W 25-9-1869; B & W aan CP 28-9-1869; CP aan B & W 3-10-1869; B & W aan Van der Welk-Stoopman 4-10-1869.
54. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 10-11-1850; Vrouw Troost aan B & W 17-12-1856. Notulen Raad 30-12-1856, verzoek terzijde gelegd wegens ontbreken zegel. Notulen Raad 20-1-1857, nieuw verzoek van E. Troost, behandeling uitgesteld naar volgende vergadering, maar heeft niet plaatsgevonden. Dossier Prostitutie, CP aan B & W 15-9-1858, n.a.v. verzoek van J.G. Kroesmier, Boterstraat te Utrecht, dat werd afgewezen; CP aan B & W 2-3-1861 n.a.v. verzoek van C.C.M. Wiggenraad 20-2-1861 (zie bij Wiggenraad, noot 55).
55. Dossier Prostitutie, A. Veckes aan B & W 13-2-1885; B & W aan CP 14-2-1885. Beslissing niet aanwezig, vermoedelijk afgewezen.
56. Dossier Prostitutie, C.C.M. Wiggenraad wed. De Goede aan B & W 20-4-1860; B & W aan C.C.M. Wiggenraad 23-4-1860; Wiggenraad aan B & W 20-2-1861; CP aan B & W 2-3-1861; B & W aan Wiggenraad 4-3-1861; H.L. Monné aan B & W 13-1-1866; C.C.M. Monné-Wiggenraad aan B & W 9-1-1867; CP aan B & W 18-1-1867; B & W aan Monné-Wiggenraad 21-1-1867; Omwonenden van *De Schenkan* aan B & W 10-2-1867; Monné-Wiggenraad aan B

8 & W 18-2-1867; Onderwijzer Versloot aan B & W 23-2-1867; CP aan B & W 24-2-1867; B & W aan Monné-Wiggenraad 25-2-1867; Monné-Wiggenraad aan B & W 3-3-1867; B & W aan Monné-Wiggenraad 5-3-1867; Monné-Wiggenraad aan B & W 12-3-1867; CP aan B & W 15-3-1867; B & W aan Monné-Wiggenraad 18-3-1867; Monné aan B & W 12-2-1868; CP aan B & W 16-2-1868; B & W aan Monné 17 of 18-2-1868; CP aan B & W 27-7-1868.

Data huwelijk en overlijden uit het bevolkingsregister.

57. Over Wortmann is elders al uitvoerig gepubliceerd. Zie: B.J. Kam. 192-3. Verder volstrekt misplaatst in Coby van der Wurfbodt, *Van lichte wiven tot gevallen vrouwen. Prostitutie in Utrecht vanaf de late Middeleeuwen tot het eind van de 19de eeuw.* Utrecht 1988, 98-9, want wat Wortmann ook kan worden verweten, niet dat hij ook maar iets met Utrecht te maken had. Bovendien wordt Kam onzorgvuldig geciteerd. Dossier Prostitutie, Wortmann aan B & W 12-1-1881; CP aan B & W 18-1-1881; B & W aan Wortmann 24-1-1881; CP aan B & W 15-2-1884; B & W aan Marie Grothe 18-2-1884; B & W aan Marie Grothe 2-2-1885. Tussen 21-6-1886 en 16-8-1886 werden 14 brieven gewisseld tussen Marie Wortmann-Grothe en B & W. Over de vermeende betrokken-

heid van Wortmann bij de vrouwenhandel: Dossier Prostitutie, Inspecteur van politie, namens de CP aan B & W 26-6-1886 met afschrift van de brief van de Statsanwalt van Bochum van 19-1-1884 en het antwoord daarop van de CP van 23-1-1884; Bewoners van de Kamp aan B & W 5-5-1893, idem 19-7-1893.

58. Dossier Prostitutie, Inspecteur van politie, namens de CP aan B & W 26-6-1886 met afschrift van de brief van de Statsanwalt van Bochum van 19-1-1884 en het antwoord daarop van de CP van 23-1-1884.

59. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr.3205, Garnizoenscommandant aan burgemeester Amersfoort 22-2-1896; Inspecteur van politie aan burgemeester 25-2-1896.

60. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr.3202, Rapport van Gerhardus van der Horst, rechercheur van politie te Amersfoort aan burgemeester 9-3-1909 n.a.v. verzoek van het Ministerie van Justitie om opgave van het aantal prostituties 8-3-1909.

61. Archief Gemeentebestuur 1811-1945 03.052 nr.3202, Opgave van veranderingen in Kamp 72 door CP aan burgemeester Amersfoort 25-6-1910 op verzoek van de burgemeester.